

مقاومت زیردستان در برابر قدرت با سازوکار ایدئولوژیک در

بوستان سعدی

نعمت‌الله ایران‌زاده*

محمدحسن حسن‌زاده نیری**

سعیده قاسمی***

چکیده

در این پژوهش، با اساس قراردادن بوستان سعدی، به طرح این پرسش پرداخته‌ایم که طبقه رعیت چگونه در ساختار اجتماعی قدرت کسب می‌کرده‌اند. مطابق رویکرد سلطه و قدرت، که صاحب‌نظران آن آنتونیو گرامشی و میشل فوکو هستند، با کاربرد روش تحلیل انتقادی گفتمان و نیز به پیروی از بینامتنیت، به بررسی قدرت و مقاومت پرداختیم که حلقه‌های تعامل میان مشارکان اجتماع هستند. نظر به کارکرد چندجانبه گفتمان‌ها در متون قرن هفتم، یافته‌های پژوهش نشان داد که در کنار صوفیان و زاهدان و دسته‌های گوناگون اجتماعی که برای کسب قدرت سازوکارهای ویژه خود را به کار می‌گیرند، طبقه زیردست و رعیت نیز به بساخت‌های جدید قدرت دست می‌یازند؛ چنان‌که با تلفیق پندارها با باورهای دینی و عرفانی و عرفی موجود در جامعه، که در عین حال، باعث فرمانبری و انقیاد خود ایشان شده است، به بسط سازوکاری می‌پردازند که با بازپخش و اعمال آن، بتوان برترین مقامات را به اطاعت و تسلیم واداشت. بدین ترتیب، با نگرش ساختارشکنانه به متون، کنش و تعامل پیچیده میان کنشگران، جایگزین تصور فروکاهنده مبنی بر تعامل یک‌جانبه میان گروه‌های فاعل اجتماعی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: قدرت، مقاومت، سلطه، گفتمان، ایدئولوژی، سوژه، سعدی، بوستان.

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی iranzadeh@atu.ac.ir

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی mhnhniri@atu.ac.ir

*** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول) sghasemi@ucm.es

تاریخ دریافت: ۹۹/۱۰/۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۸

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، سال ۲۹، شماره ۹۰، بهار و تابستان ۱۴۰۰، صص ۴۵-۷۳

Resistance of Subordinates against Power with Ideological Mechanism in Saadi's Bustan

Nimat-Allah Iranzadeh*

Muhammad Hassan Hassanzade niri**

Saeedeh Ghasemi***

Abstract

In this study, based on Saadi's Bustan, we have raised the question of how the peasantry gained power in the social structure. According to the hegemony and power approach, whose experts are Antonio Gramsci and Michel Foucault, and using the methods of critical discourse analysis and intertextuality, we examined power and resistance, which are the circles of interaction between community participants. Considering the multifaceted function of discourse in the seventh century texts, the research findings showed that along with Sufis and Zaheds and various social groups that used their own mechanisms to gain power, the subordinate class and the peasants also gained new power. By combining the ideas with the religious, mystical and customary beliefs in the society, which at the same time caused their own obedience and subjugation, they developed a mechanism that by reproducing and applying it, forced the most powerful individuals to surrender. Thus, with a deconstructive reading of texts, complex action and interaction between actors replaces the diminishing notion of one-sided interaction between socially active groups.

Keywords: Power, Resistance, Hegemony, Discourse, Ideology, Subject, Saadi, Bustan.

* Associate Professor in Persian Language and Literature at Allameh Tabataba'i University, iranzadeh@atu.ac.ir

** Associate Professor in Persian Language and Literature at Allameh Tabataba'i University, mhhniri@atu.ac.ir

*** PhD Candidate in Persian Language and Literature at Allameh Tabataba'i University, (Corresponding Author) sghasemi@ucm.es

بیان مسئله و ضرورت پژوهش

یکی از مسائلی که در قرن هفتم بر سر آن توافق وجود دارد این است که صوفیان و عارفان، با وجود انتقاداتی که در متون گذشته و معاصر به آنان روا داشته شده، جایگاهی ویژه و مثبت و به‌طور کلی مؤثر در میان مردم داشته‌اند.

ازسویی، پژوهشگران معاصر چون احمد کسروی در *صوفی‌گری* (۱۳۲۲) و پس از آن به‌صورتی ملایم‌تر شفیع‌ی کدکنی در *زبان شعر در نثر صوفیه* (۱۳۹۲: ۱۹) اظهار کرده‌اند که عنصر تصوف یکی از دلایل اساسی ناکامی‌های تاریخی ایران بوده است؛ چنان‌که برای نمونه، توکل صرف و وانهادن امور دنیوی و انفعالی بیمارگونه، وضعیتی را به‌وجود آورده بود که در نهایت، راه را برای ویرانگری همه‌جانبه مغول گشود. زرین‌کوب، در کنار نقاط مثبت، خاکساری حاصل از رضا و توکل را مرده‌ریگ صوفیه می‌داند (۱۳۴۴: ۳۹). ازسوی دیگر، در متون قدیمی نیز نقدهایی به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم به صوفیه روا داشته شده است؛ از جمله اینکه برخی از صوفیان با سوءاستفاده از مقام خود، کنج عبادت را برای نان‌برچیدن گزیده‌اند و پس پرده با شاه هم‌کاسه شده‌اند. اغلب، به نقاط آسیب‌زای ایدئولوژی تصوف حمله شده است، تا جایی که به‌صورتی بی‌پرده در *تلبیس/ابلیس* فصلی به نقد صوفیان اختصاص یافته است. ابن‌جوزی بر بزرگان اهل قلم در حیطة تصوف، مانند قشیری و حارث محاسبی و غزالی^۱ و نیز عارفان بنام چون حلاج و دیگران، تاخته و موضوعاتی مانند افراط در ترک دنیا و فشار بر نفس را هدف انتقاد قرار داده است: «اصل فریب ابلیس بر صوفیه از آنجا بود که ایشان را از علم مانع آمد و چنین فرا نمود که اصل مقصود عمل است و چون چراغ علم را بکشت در ظلمات سرگردان شدند» (ابن‌جوزی، ۱۳۷۶: ۱۹۵). حال، پرسش این است که با وجود این انتقادات، چرا عرفان نزد مردم جایگاهی پذیرفتنی یافت و دلیل موفقیت صوفیان چه بود؟

از دلایل مهمی که معمولاً در پاسخ به این پرسش برشمرده می‌شود، ایفای نقش عنصر التیام‌بخش در بحران‌هاست؛ چنان‌که در *تاریخ کمبریج*، عرفان پدیده‌ای در نظر گرفته شده که آشکارا تلاشی برای «گریز از واقعیت هولناک حمله مغول» بوده است (بویل، ۱۹۶۸: ۵۵۲). این نگاه به‌لحاظ روان‌شناختی اهمیت دارد و این‌گونه می‌توان آن را توجیه کرد که فرد با انتقال مسئولیت به دیگری، رنج آزادی انتخاب را بر خود آسان می‌سازد و طبق روند

طبیعی دفاعی روان «با شکست زندگی اجتماعی و اقتصادی، برای شفای آلام خود به تصوف روی می‌آورد» (بیانی، ۱۳۷۱: ۶۵).

با اتخاذ رویکردهای جدید در نقد و خوانش انتقادی متون ادبی و تاریخی قرن هفتم، درمی‌یابیم که طبقات بی‌صدا و زیردست جامعه، با اتخاذ استراتژی‌های خود در برابر زورگویان و قدرتمندان، می‌توانند در برابر آنان مقاومت نشان دهند. آنان، به این منظور، قدرت ایدئولوژیک را برمی‌گزینند؛ چراکه یگانه‌راهی است که برای قدرت‌طلبی در برابر سازوکار دولت، پیش‌رو دارند. فرکلاف مفهوم ایدئولوژی را به منزله سازنده، بازسازنده و تغییردهنده روابط قدرت مطرح کرده است (فرکلاف، ۱۹۹۲: ۹۵). بدین ترتیب، ایدئولوژی را می‌توان عاملی تعیین‌کننده در جریان سلسله‌مراتبی موجود در جوامع در نظر گرفت. ایدئولوژی، به‌طور معمول، ابزاری برای سلطه دانسته می‌شود؛ در صورتی که به‌صورت بالقوه قابلیت این را دارد که مانند لبه تیغ دوسویه عمل کند و ممکن است به تأدیب پیشوایان یا بالاترین مقامات حکومتی نیز بینجامد. از این زاویه، روزه‌هایی در نظر خواننده متون ادبی آشکار خواهد شد که ایدئولوژی‌های رایج متصوفه و اشعری را در جایگاه ابزاری نمایان می‌کند که اتخاذ آنها به جابه‌جایی ساختارهای به‌ظاهر رسوخ‌ناپذیر و کشمکش با قدرت می‌انجامد. پژوهش حاضر در پی پاسخ‌دهی به این پرسش است که کدام امتیاز صوفیان مردم را به استقبال از این دسته سوق می‌دهد؟

دلیل‌گزینش قرن هفتم برای این پژوهش این است که قرن هفتم دوره‌ای پرتشویش است که با وجود افول قدرت‌ها و آشوب‌ها و ویرانی‌ها، عرفان و تصوف با قوت به راه خود ادامه داده است. «نفوذ، کثرت و اهمیت خانقاه‌ها در قرن هفتم به حدی از عظمت رسیده بود که منصب شیخ‌الشیوخی در عداد مناصب رسمی دولتی محسوب می‌شد و خانقاه‌ها از مراکز مهم اجتماع به‌شمار می‌رفت» (غنی، ۱۳۸۸: ۴۳۷). گزینش بوستان نیز از این جهت اهمیت می‌یابد که بی‌پروایی سعدی در پرداختن به حساسیت‌های اجتماعی و انتقادهای حکومتی در این کتاب، به حدی بوده که او را بر آن می‌دارد تا در مقدمه گلستان، تصمیم بگیرد صمّ بکم بنشیند تا به او نگویند که زبانش اندر حکم نبوده؛ اما پس از خواهش دوستان، گلستان را به نثر می‌نگارد؛ بنابراین، گفتمان غالب و کشمکش‌های برآمده در برابر آن در بوستان درخور بررسی می‌نماید.

در پژوهش حاضر، به‌جای پرداختن به کنش‌های سلطه‌گران، به جایگاه و پایگاه عنصر تحت سلطه پرداخته می‌شود که در برابر قدرت، برای خود محدوده‌ای از کنش‌ها را ترتیب می‌دهد و چگونگی اقتدارجستن او در تعامل‌های اجتماعی بررسی می‌شود. برای پاسخ به این پرسش، از یکی از اصطلاحات مرسوم نظریه قدرت، با عنوان مقاومت سوژه بهره خواهیم برد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه مقاومت را می‌توان به دو گروه دسته‌بندی کرد:

الف) بخش نظری: این بخش، شامل آثار فوکو مانند *اراده به دانستن* (۱۳۸۶) و آثار دیگر اوست که درباب نظریه قدرت و مقاومت سوژه به قلم درآمده است. همچنین، آنتونیو گرامشی در *دولت و جامعه مدنی* (۱۳۷۷) یا *ستمگران و ستمبران* (۱۳۶۰) و دیگر نوشته‌هایش با پیادانستن مفهوم سلطه بر امکان جنبش و مبارزه توده‌ها تأکید کرده است. مقالاتی نیز جهت شفاف‌سازی این نظریه نگاشته شده است: (۱) «بررسی انتقادی مقاومت در اندیشه میشل فوکو» از حمید پارسانیا و ظاهر یوسفی (۱۳۹۵) که نویسندگان آن به‌روشنی به توصیف این نظریه پرداخته‌اند؛ (۲) «بازنگری در مفهوم سابلترن (فرودستان) از گرامشی تا اسپیواک: تحولات تاریخی و کاربردهای جدید» از الحبيب لویی (۱۳۹۷) که در بخش مربوط به گرامشی، به لزوم یک‌پارچگی رعیت برای مقاومت و مقابله با روایت غالب تاریخی اشاره شده است.

ب) بخش کاربردی: در زمینه کاربرد نظریه مقاومت در متون، تا به حال پژوهشی صورت نگرفته است، اما می‌توان به آثاری چند اشاره کرد که به مردم و صوفیان در نوشته‌های سعدی پرداخته‌اند: (۱) مهسا ملک‌مرزبان و مرجان فردوسی در مقاله «تحلیل انتقادی گفتمان صوفیانه در *گلستان سعدی*» (۱۳۹۳) از منظر هلیدی بر طیف متنوع و سلسله‌مراتب اهالی تصوف تمرکز کرده‌اند و به توصیف مشروعیت و قدرت و نفوذ ایشان نزد عامه پرداخته و عامل یأس و فقر و ناامیدی را در کشانده‌شدن مردم به خانقاه‌ها مؤثر دانسته‌اند. در این مقاله، به تعامل دوسویه میان این دو قشر، که موضوع جستار حاضر است، پرداخته نشده است؛ (۲) از مقاله مرتبط دیگری نیز با عنوان «تحلیلی بر قشربندی اجتماعی در *گلستان سعدی*» (۱۳۹۱) نوشته سیروس احمدی و محمدحسین نیکداراصل می‌توان نام برد که در آن با روش تحلیل محتوای کیفی به توصیف نابرابری‌های اجتماعی در اقشار بازیگران *گلستان* پرداخته

شده، اما به مقاومت سوژه اشاره نشده است؛ ۳) از آثار پژوهشی دیگر، مجموعه مقالات عباس میلانی است که در کتابی با عنوان *تجدد و تجددستیزی در ایران* (۱۳۸۷) گرد آمده است. یکی از مقالات این کتاب به فصل «در سیرت پادشاهان» *گلستان* اختصاص داده شده که در آن ورود زبان عامیانه به متن، یکی از مظاهر دموکراسی دانسته شده است. این امر حضور تدریجی معضلات مردم عادی به عرصه سیاست را نتیجه می دهد.

با توجه به آنچه بیان شد، وجه ممیز پژوهش حاضر این است که از مرزهای نظری فراتر رفته و در آن، برای نخستین بار، به موضوع مقاومت گروه تحت سلطه در برابر قدرت های مسلط در *بوستان* پرداخته شده و کشمکش های ایدئولوژیک حاصل از تعامل و یگانگی مردم با دسته صوفیان در برابر حکومت به نمایش درآمده است. بدین منظور، با تکیه بر اصل بینامتنیت، با خوانش متون دیگر فارسی، در جهت مستندساختن موضوع کوشش شده است.

بحث

چارچوب نظری پژوهش

در شبکه پیچیده قدرت، که از مفهومی بنیادین اندیشه فوکو است، اساساً یکی از نشانگان وجود قدرت، مقاومت است؛ هر جا قدرت وجود داشته باشد، لاجرم مقاومت نیز ظهور می یابد. قدرت به مدیریت امکان ها می پردازد و مقاومت، حدود قدرت را مشخص می کند. نباید تعامل اجتماعی را به رابطه ای یکسویه فروکاست و پنداشت که گروهی بر گروه دیگر قدرت می رانند، بلکه دسته های فرودین و تحت سلطه نیز، به شیوه خود، قدرت را به کار می بندند. سوژه، نیرویی توخالی و انفعالی محض نیست و مقاومت های متکثری را اعمال می کند؛ چراکه قدرت نیز متکثر است (فوکو، ۱۳۸۶: ۱۱۱-۱۱۲). مقاومت با شرایط معین و استراتژی های حساب شده به جرح و تعدیل قدرت می پردازد (فوکو، ۱۳۹۰: ۳۶۵). خصیصه قدرت خودانقبادی را می آموزد و در عمق روح سوژه حک می کند. در مقابل، مقاومت مبارزه ای دائمی علیه مناسبات سلطه و حکومت مندی را سامان می بخشد (پارسانیا و یوسفی، ۱۳۹۰: ۶۴) که معطوف به ظهور یک خود جدید به منزله کانون مقاومت است (دلوز، ۱۳۹۲: ۱۷۲). سوژه ای که در چارچوب محدودیت های روابط قدرت و حقیقت و اخلاق شکل گرفته، هویت کسب کرده، و ظرفیت عمل به دست آورده، به نحوی متناقض نما، هم برساخته ساختارهای سلطه است و هم دارای توانایی تخطی و مقاومت علیه آن ساختارها (سایمونز، ۱۳۹۰: ۶۸-۶۹).

منشأ این تفکر از نیچه منشعب می‌شود که بر این باور بود که اراده قدرت در جست‌وجوی آن چیزی است که دربرابرش ایستادگی کند (ر.ک: نیچه، ۱۳۷۷).

نظریه سلطه گرامشی نیز، به علت ارزش دادن به مفهوم مبارزه و مقاومت در برابر سازوکار سلطه، از اهمیت بسیاری برخوردار است. پیرو آرای او، تولید رضایت و اجماع فرهنگی، به نحوی خودساخته و خودانگیخته شکل می‌گیرد که حاصل ترکیب سلطه و مقاومت است (رائی، ۱۳۸۸: ۱۰۴). گرامشی در آثارش از جمله *یادداشت‌های زندان* در پی مطالعه فرهنگ طبقات فرودست بود تا بتواند با ارائه راهکارهای یک پارچه‌ساز، صدای آنها را جایگزین روایت‌های غالب تاریخی کند. او به رویکردی نخبه‌گرایانه برای انتقال و بسط ایده‌های روشنفکران نزد توده‌ها متوسل شد. مردم ممکن است مقاومتی انتقادی را به کار گیرند که از طریق استفاده از خود سازوکارهای قدرت، سرنگونی قدرت را سبب شوند. این نوع از مقاومت متکی بر نقد تبارشناسانه برای افشای گفتمان قدرت است (ر.ک: گرامشی، ۱۹۷۱). فرهنگ توده، حوزه برخورد بین نیروهای مسلط و تحت‌سلطه در جامعه است؛ یعنی، دیالکتیکی بین تسلط و مقاومت وجود دارد. بنابراین، طبق نظریه سلطه، فرآورده‌های فرهنگی تک‌معنی، در بسته، تحمیلی و صرفاً ابزار سلطه نیستند، بلکه آمیزه‌ای از جریان‌های فرهنگی از بالا به پایین، تحمیلی، خودجوش، سلطه‌گرایانه و مقاومت‌آمیز به‌شمار می‌روند (بشیریه، ۱۳۷۹: ۳۱-۳۲).

برای آنکه دریابیم مردم چه ابزاری را برای مبارزه برمی‌گزینند، باید به سازوکارهای اعمال قدرت رجوع کنیم. مطابق با نظریات آلتوسر (۱۳۸۶: ۳۸) برای قدرت دو نوع سازوکار وجود دارد: نخست، ابزار سرکوبگر است که عاملان آن، مانند محتسب و عسس و امثال آن، با اهرم ترس و با قوه قهریه، مردم را به تبعیت از نظام حاکم وادار می‌کنند؛ سازوکار دیگر ایدئولوژیک است. از دیدگاه گرامشی، قدرت واقعی نظام حکومتی در خشونت طبقه حاکم یا قدرت با عنف و جبر نهفته نیست، بلکه در این است که کسانی که بر آنان حکومت رانده می‌شود مفهومی از جهان را پذیرفته‌اند که متعلق به طبقه حاکم است (فیوری، ۱۳۶۰: ۲۹۵). خواجه نصیر طوسی استعاره دلال‌تگر «آب» را به لحاظ خاصیت جذب و جریان برای اهالی ایدئولوژی به کار برده است: «اهل قلم مانند ارباب علوم و معارف و فقها و قضات و کتاب و شعرا... که قوام دین و دنیا به وجود ایشان بود به‌مثابت آب‌اند در طبایع» (طوسی، ۱۳۵۶: ۳۰۵). از سوی دیگر، اهل شمشیر به‌مثابت نیروی سرکوبگر قدرت به‌جهت سوزاندگی

«به منزلت آتش اند در طبایع» (همان). خواجه بر این باور است که باید میان عناصر تعادل برقرار شود. با در نظر گرفتن این دو سازوکار و نظریه مقاومت، می توان این فرضیه را مطرح کرد که رعیت و مردم عادی توانایی مقاومت در برابر سازوکار سرکوبگر دولت را ندارند، اما در برابر سازوکار ایدئولوژیک راههایی برای مقاومت می یابند و می توانند همان سازوکار را برای تسلیم مقامات برتر به کار بگیرند: اگر دشمنی پیش گیرد ستیز/ به شمشیر تدبیر خوش بریز (سعدی، ۱۳۷۵: ۷۶).

شمشیر و تدبیر را می توان به ترتیب نماد سازوکارهای خشونت و ایدئولوژیک انگاشت که در یک مسیر گام برمی دارند؛ چراکه کنش هر دو در اینجا خونریختن است. در زمانه سعدی، طبقه صوفیان با فراهم آوردن زمینه مبارزه ایدئولوژیک، که میان دو رده شاه و رعیت ترتیب داده شد، برای خود پایگاه ویژه ای به دست آورد. بدین ترتیب، مردم ایدئولوژی های جاری در جامعه را از آن خود کردند و در بازی قدرت از آنها بهره بردند و از سوی دیگر، شاهان نیز برای متصف شدن به صفات نیک، پیروی از مشایخ را بر خود لازم شمردند: «ابن سعد بن زنگی بن مودود پادشاهی عادل خیر بزرگ منش بود؛ در حق اهل علم و مشایخ و اهل بیوتات قدیم انعامات فرمودی» (مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۰۵). به طور کلی، در ساختارهای اجتماعی، به فراخور منفعتی که گروهها از باورهایی خاص حاصل می کنند، فعالیت های اجتماعی شکل می گیرند یا ایدئولوژی ها بازتولید می شوند.

در این پژوهش، در عین پذیرش این گزاره که صوفیان با تلقین ایدئولوژی های اشعری، مردم را آماده پذیرش سلطه حاکم می کردند، بهره برداری مردم از امکانات تصوف نیز تأیید می شود. خرده روایتها امکان حضور در حکایتها را می یابند و ما در جایگاه خواننده یا منتقد ادبی درمی یابیم که تعامل میان دسته های فرادست و فرودست یک سویه نیست، بلکه هم زمان، پیوند میان ایدئولوژی و قدرت گسسته می شود و به سود بی قدرتان به جریان می افتد.

چندسویه بودن ایدئولوژی

ایدئولوژی ها را از این رو چندسویه می نامیم که فرجامی محقق و سویه ای مطلق را نمی توان برای آنها تصور کرد؛ چراکه در عین اینکه انفعال اجتماعی و سرکوب و تابعیت نتیجه آنهاست، به مثابه تهدیدی نیز هستند که از سوی زیردستان بر بالادستان عرضه می شود و ممکن است در زمان واحد به سود یا به زیان گروه های مختلف باشد؛ چراکه انگیزه های پیچیده ای باعث

به‌وجود آمدن آنها شده است. گاه پیشوایان و فرمانروایانی نیز که به‌ظاهر از ایدئولوژی‌ها سود می‌برند، خود، از طریق همان ایدئولوژی‌ها بازخواست و کنترل می‌شوند: تو ما را همی چاه کندی به راه / به سر لاجرم درفتادی به چاه (سعدی، ۱۳۷۵: ۶۲). حتی صوفیان یا زاهدان نیز، آنجا که در کنار اهالی قدرت جای می‌گیرند، از حمایت متن و مشارکان برخوردار نیستند.

فوکو و دیگر تاریخ‌گرایان پساساختارگرا این ایده را گسترش می‌دهند که جوامع از طریق واژگون‌سازی و محدود نگاه‌داشتن عمل می‌کنند؛ یعنی، درحالی‌که به‌نظر می‌رسد برخی کنش‌ها نظم را واژگون می‌کند، درعین‌حال دوباره به سیستم می‌پیوندد و به سخن دیگر، در خدمت همان نظم است؛ چراکه تحت کنترل همه‌جانبه قرار دارد (لیچ، ۲۰۱۰: ۲۱۴۸). در جامعه موردنظر ما در قرن هفتم نیز نمونه این گزاره را در متون می‌توان یافت؛ ازسویی، مخالفان حکومت به مرگ و نیستی محکوم می‌شوند و ازسوی دیگر، کسانی در لباس صوفیان، آزادی انتقادکردن از حکومت را دارند؛ چراکه کنترل باورهای عامه را در دست دارند؛ بدین ترتیب، مردم ازسویی با منتقدان همدلی می‌کنند و با کاربست الگوهای ذهنی آنان به مبارزه می‌پردازند، اما ازطرف دیگر، از ایدئولوژی‌های روحانیان تغذیه می‌کنند و ظاهراً به انتخاب خود اطاعت را می‌پذیرند. قدرتمندان، از طریق پوشاندن چهره خود با ایدئولوژی، پذیرفتنی‌تر جلوه می‌کنند و با انعطاف تداوم حکومت را تضمین می‌کنند. «قدرت خودش را با تولید گفتمانی پنهان می‌سازد که ظاهراً ضدقدرت است، ولیکن جزئی از کاربرد وسیع‌تر قدرت به‌شمار می‌رود» (دریفوس و رابینو، ۱۳۷۹: ۲۳۸-۲۳۹). وقتی سخن‌گویان بتوانند جهان‌بینی افراد را تحت تأثیر قرار دهند، به‌گونه غیرمستقیم، کنش‌های آتی آنان را نیز می‌توانند تحت کنترل درآورند. به‌سخن دیگر، کنترل اعمال دیگران از طریق هدایت قوای فکری آنان شکل نهایی اقتدار است (ون‌دایک، ۱۳۷۷: ۸۱). ازهمین‌رو، مردم برای گریز از قدرت جورطلبانه و مستبدانه شاه، رویه پناه‌گیری را زیر سایه اقتدار متصوفه پیش می‌گیرند؛ و هم‌زمان از راه کنشگری با ایدئولوژی، از سازوکار قدرت رایج بهره می‌برند تا خود نیز قدرتی حاصل کنند: هم در چنبر قدرت گرفتارند و هم از آن سود می‌برند.

مقاومت از راه همدلی با صوفیه

با نظر به متون قرن هفتم، پیوستن به اهالی تصوف را می‌توان به‌تنهایی شکلی از مقاومت فرودستان در برابر قدرت فرادستان دانست. در ساختار قدرت، شاهان باید مشروعیت صوفیه

را به رسمیت بشناسند؛ چنان که سعدی به امر و با کاربرد ضمیر خطابى به شاه توصیه می‌کند که همسو با گفتمان غالب عارفان پیش رود:

نخواهی که مُلکت برآید به هم غم مُلک و دین خورد باید به هم

(سعدی، ۱۳۷۵: ۷۳)

اگر حاجتی داری این حلقه گیر که سلطان از این در ندارد گزیر

(همان، ۱۹۲)

موفقیت پادشاهان در فرمانروایی منوط به فرمانبری ایشان از اصول دین است. کاربرد مشابه به دلالت‌مند بازو (مجاز از قدرت) برای دین بیانگر این موضوع است:

چنین پادشاهان که دین‌پرورند به بازوی دین گوی دولت برند

(سعدی، ۱۳۷۵: ۵۰)

از جمله مصادیق آشکار این مدعا، آشتی‌ناپذیری میان مشارک شاه و درویش است و تخصیص جایگاه برتر به درویشان به دلیل بی‌اعتنایی ایشان به شاهان. در عناوین ذیل به ذکر مصادیقی از این امر پرداخته خواهد شد که چگونه یک‌پارچگی با صوفیان، خود، راهی برای کسب قدرت است.

نام‌دهی معکوس: پادشاهی درویش؛ درویشی پادشاه

جایگاه اهالی تصوف، چنان‌که در متون می‌خوانیم، به گونه‌ای بود که شاهان برای طلب همت و دعای خیر نزد آنان می‌رفتند. نفوذ ایشان بر شاهان در نوشته‌هایی نظیر قول محمدبن‌منور دربارهٔ ابوسعید آشکار است: «نظام‌الملک مرید شیخ و فرزند شیخ بود و مرید جملهٔ متصوفه به سبب شیخ ما» (۱۳۸۱: ۹۰)؛ یا این قول از غزالی: «به حقیقت دریافتم که صوفیه ارباب احوال‌اند» (۱۳۳۸: ۷۳). این مضامین باعث می‌شد که میان درویش و شاه نام‌دهی معکوس و مدلول‌های دوگانه شکل گیرد: شاه، که در وهلهٔ نخست، بالاترین مرتبه را در سلسله‌مراتب اجتماع دارد، نسبت هنجارشکنانه و متناقض‌نمای نیازمندی می‌پذیرد که مایهٔ غافلگیری خواننده است:

کسانی که سلطان و شاهنشده‌اند سراسر گدایان این درگاه‌اند

(سعدی، ۱۳۷۵: ۱۴۴)

در این نمونه، کاربرد مترادف «سلطان و شاهنشده» و سپس قید «سراسر»، جمله را دوچندان مؤکد کرده است. در نمونهٔ دیگر، وجه اخباری با کمترین واژه بیشترین قطعیت را

منتقل می‌کند: «سلطان ز درویش مسکین‌تر است» (همان، ۱۴۹)؛ چراکه با داشتن تمامی مُلک عجم همچنان سیری‌ناپذیر و حریص است. در نقطهٔ مقابل، درویش نیز دلالت‌های دوگانه دارد: به‌طور پیش‌فرض، در پایین‌ترین ردهٔ اجتماع جای می‌گیرد و نقطهٔ مقابل شاه: «پادشاهی کامران بود، از گدایی عار داشت» (حافظ، ۱۳۶۲: ۲۵۴)، اما دلالت جدید این مقام، شاهی است در معنای مثبت: «گدا پادشاه است و نامش گداست»؛ «گدایی که بر خاطرش بند نیست/ به از پادشاهی که خرسند نیست» (سعدی، ۱۳۷۵: ۱۴۹). این معادله را با ساختی ساده می‌توان در این دو عبارت خلاصه کرد: شاه: درویش با دلالت منفی. درویش: شاه با دلالت مثبت. برای عرضهٔ این گزاره‌ها از صنعت بلاغی متناقض‌نما بهره گرفته شده که تشبیه را نیز در درون خود نهفته دارد؛ تشبیهی معکوس با وجه‌شبه‌های شناور و عاریه‌ای. وجه‌شبه برتری و والابودگی به درویشان اختصاص دارد و وجه‌شبه پستی و نیازمندی به شاهان و بدین‌ترتیب مقاومتی در برابر شاهان صورت می‌گیرد و ابزارش وارونه‌سازی مفهوم درویشی و شاهی است.

علاوه‌بر نموده‌های بلاغی، زبان و ساختار نحوی نیز شایان بررسی است؛ صوفیان و پیران در نزدیک به پنجاه نمونه در بوستان نقش نهاد ناصح را ایفا می‌کنند. جمله‌های حاوی نصیحت، به‌طور معمول، یا امری هستند یا نهی و پرسش و توبیخ، که ناصح از مخاطب خویش درخواست کار یا پاسخ دارد. خواستن، چه برای کنش از جانب دیگری و چه برای دریافت اطلاعات، معمولاً از جایگاه قدرت صورت می‌گیرد. درویشان، با کاربرد ضمائر جدای خطاب (تو) و پیوسته (ت) یا حرف ندا، شاه را به پرسش می‌گیرند، به او دستور می‌دهند یا مجال و نوبت سخن‌گفتن را از او می‌گیرند:

چو بشنید دانای روشن‌نفس	به‌تندی برآسفت کای تکه بس
تو بر تخت سلطانی خویش باش	به اخلاق پاکیزه درویش باش
به صدق و ارادت میان بسته دار	ز طامات و دعوی زبان بسته دار

(سعدی، ۱۳۷۵: ۵۵)

بنابراین، پارسا قدرتمندانه با شاه روبه‌رو می‌شود و شاه مانند گدایی خواهان نصیحت یا توجه است. او لحنی تمناکننده در برابر درویشان دارد:

مرا با تو دانی سر دوستی‌ست تو را دشمنی با من از بهر چیست؟
(همان، ۵۷)

ایستادگی و حاضر جوابی درویش در برابر شاه مایه بهره‌گیری مردم از این قدرت می‌شود تا بازایستادن ایشان در برابر سلطه حاکم را ممکن سازد. این جابه‌جایی مقام‌ها در بوستان در دوره‌ای رخ می‌دهد که بنابر توصیه خواجه نصیر طوسی: «اگر پادشاه را بی زند که تو آن را کاره باشی، با او موافقت کن و تذلل نمای و حقیقت دان که سلطان اوست نه تو» (۱۳۵۶: ۳۲۰).

در بخشی از *شیرازنامه* به نامه‌ای اشاره شده که در سال ۶۲۲ اتابک ابوبکر از قلعه‌ای که زندان او بود، به یکی از شیخ‌الشیوخ شیراز، سندالعارفین مودود زرکوب، می‌فرستد و استمداد همت می‌کند و جوابیه‌ای نیز دریافت می‌کند که شامل نسخه‌ای از دعاست که روزی باید چند هزار بار جمله‌ای را تکرار کند (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۵۸-۵۹). این موضوع، فارغ از صحت داشتن یا نداشتن، نمایانگر رابطه میان شاه و صوفی تواند بود. دیالوگی که نتیجه‌اش قدرت است و درخواست برای دعای همت به منظور آزادی از زندانی است که اتابک به دلیل خواهش سلطنت گرفتارش شده بود. در بخشی از *گلستان*، یکی از وزرا پیش ذوالنون مصری می‌رود و همت می‌خواهد (سعدی، ۱۳۸۴: ۸۰)؛ حال آنکه، عرفا برای اثبات استغنائی خویشتن، هدیه شاه را نیز نمی‌پذیرند:

چه خوب است تشریف میر ختن وز او خوب تر خرقه خویشتن
(سعدی، ۱۳۷۵: ۱۴۸)

این نپذیرفتن و این استغنا بخشی از اصول ایدئولوژیک صوفیه را نمایندگی می‌کند؛ چنان‌که حتی ملزومات شاهان با اصول ایشان مغایرت دارد. در مخالفت با ریا، اظهار می‌شود که می‌توان قلندرگونه تاج بر سر داشت، یعنی اوج سرپیچی از مبانی، اما صوفی واقعی بود: در عمل کوش و هرچه خواهی پوش / تاج بر سر نه و علم بر دوش (سعدی، ۱۳۸۴: ۸۸)، اما از سوی دیگر، درویشی به ملک تشبیه می‌شود:

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست که ایمن تر از ملک درویش نیست
(همان، ۶۱)

در متون دیگر نیز فراوان از این دست نمونه‌ها یافت می‌شود^۲ که صوفی‌ای کامل است که:

هم رعیت مرید و هم شاهش همه از ساکنان درگاهش
(عراقی، ۱۳۳۸: ۳۶۳)
سال‌ها در یوزه کردیم از در صاحب‌دلان مایه این پادشاهی زان گدایی یافتیم
(زاکانی، ۱۳۴۲: ۸۶)

اهالی قلم در قرن هفتم از انفعال پادشاه در مقابل بی‌پروایی درویش می‌نویسند و این شکست نمادین، التیامی بر جراحی اجتماعی و نمایانگر مقاومتی است که صوفی در سنگر مردم علیه شاهان صورت می‌دهد. به چندین حکایت می‌توان اشاره کرد که آشکار می‌سازند صوفیان افسار قدرت ایدئولوژیک را به‌دست گرفته‌اند و حتی قدرت سرکوبگر نیز در مقابل آنان زانو می‌زند: «درویشی مجرد به گوشه‌ صحرایی نشسته بود، یکی از پادشاهان بر او بگذشت، درویش سر برنیارود و التفاتی نکرد. ملک گفت چیزی از من بخواه. گفت می‌خواهم که دیگر زحمت من ندهی» (سعدی، ۱۳۸۴: ۸۰). کاربرد دو فعل مترادف «سر برنیارود و التفات نکرد» نشانگر تأکید در بی‌پروایی درویش در برابر شاه است. پاسخی که درویش به شاه می‌دهد، بر صفت «مجرد» صحنه می‌گذارد که در ابتدای حکایت ذکر شده بود و شاه را با ذکر قید «دیگر» به طردی همیشگی مجازات می‌کند. شاه منتظر «خواهنگی» درویش است، اما در پایان حکایت، سائل خود اوست.

سعدی نیز در متون دیگر صوفی نامیده می‌شود، چنان‌که در تذکره‌ هنر/مزار، که ذکر سعدی حُسن ختام کتاب است، درباره‌ او چنین آمده است: «از افاضل صوفیه بود و در بقعه‌ شیخ کبیر مجاور بود و حظی وافر در آداب داشت و مرتاض و مجاهد بود... و وصف متصوفه در کلمات می‌کرد. به صحبت شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی رسیده» (جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۴۷۷)؛ بنابراین، دور از انتظار نخواهد بود اگر در آثار مکتوب، حکایاتی مشابه درباره‌ او وجود داشته باشد؛ از جمله، در دیباچه‌ علی‌ابن‌احمد بن‌ابی‌بکر بر کلیات سعدی (۷۳۴ ق) حکایتی دلالت‌مند در باب اباقاخان و سعدی به چشم می‌خورد:

شمس‌الدین و علاء‌الدین (جوینی) چون وی (سعدی) را از دور بدیدند، فی‌الحال از اسب پیاده شدند و زمین بیوسیدند و بوسه بر دست و پای شیخ نهادند و... اباقاخان شیخ را به حضور خود طلبید و وی را گفت مرا پندی ده. سعدی گفت از این دنیا به آخرت چیزی نتوان برد مگر ثواب و عقاب، اکنون تو مخیری. اباقاخان گفت این معنی به شعر تقریر کن. شیخ در حال گفت: «شهی که حفظ رعیت نگاه می‌دارد/ حلال باد خراجش که مزد چوپان است/ وگرنه راعی خلق است، زهرمارش باد/ که هرچه می‌خورد او، جزیه‌ مسلمان است». اباقاخان بگریست و چند نوبت پرسید که راعی‌ام یا نه و هر نوبت شیخ جواب می‌داد که اگر راعی‌ای بیت اول تو را کفایت و آلا بیت آخر (قزوینی، ۱۳۸۷: ۶۰-۶۱).

ملاحظه می‌شود که جملات متعلق به شاه پرسش‌گونه و خواهش‌گرانه است و مضمون تکرارشونده نیازمندی شاهان در برابر بی‌نیازی صوفیان را تقویت می‌کند.

دیدگاه فیلسوف و متکلم برجسته همعصر سعدی، خواجه نصیر طوسی، متفاوت است؛ چراکه در زمره درباریان جای می‌گیرد و بنابراین از «محبت میان شاه و رعیت» سخن می‌راند و تداوم این رابطه را بسته به فناعت و رضای خلق و نه شکایت و زیاده‌خواهی ایشان می‌داند (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۶۷)؛ بنابراین، درحالی‌که قدرت سلطانی خواهان فداکاری از جانب اتباع خود برای نجات تاج و تخت است، قدرت روحانی در برابر این اقتدار می‌ایستد و آن را فرومی‌کشد تا از افراد و جامعه در دنیا و آخرت مراقبت کند.

باید در نظر داشت که گروهی از اهالی قدرت روحانی (معمولاً با نام زاهد و عابد) به دلیل هم‌کاسگی با شاهان در آثار سعدی از جبهه مردم بیرون می‌افتند. زاهدان مهمان پادشاه‌اند و «در نظر ایشان چیزی نمی‌خورند که به کار آید» (سعدی، ۱۳۸۴: ۸۹). آنان در پی جلب نظر شاه هستند؛ در مقابل، «منکر حال درویشان و بی‌خبر از درد ایشان» (همان، ۹۷). این قسم‌گزاره‌ها نشان فاصله‌ای است که میان دو دسته درویشان (مردم) و عابدان وجود دارد؛ عابدان برای جلب اصحاب حکومت دارویی می‌خورند تا خود را ضعیف‌تر به چشم بنمایانند، «مگر اعتقاد شاهان در حق آنان زیادت شود، اما داروی قاتل می‌خورند» (همان، ۹۳). در پی رسیدن به رفاه شاهانه دگرگونه می‌شوند: «سرخ و سپید برآمده و فربه شده و لبس ثمین پوشیده و...» (همان، ۱۰۱). این بوقلمون‌صفتی، آنان را از مردم به دور می‌دارد. کنش‌هایی چون حرص آنان به خوردن نیز مخالف آیین درویشی است: «عابدی را حکایت کنند که شبی ده من طعام بخوردی و تا سحر ختمی بکردی. صاحب‌دلی بشنید و گفت: اگر نیم‌نانی بخوردی و بختی بسیار از این فاضل‌تر بودی» (سعدی، ۱۳۸۴: ۹۵). نام‌دهی صاحب‌دل در برابر عابد خود گویای سویه متن است.

درویشان و پایکاری از خلق

در عنوان پیشین ملاحظه شد که خواهندگی شاه و بی‌نیازی درویش در حکایات و متون چگونه گسترش می‌یابد و تشریح می‌شود. درویش، فاعل دارای اقتدار و شاه، مفعول و وابسته نمایانده می‌شود؛ بنابراین، جانب درویشان را گرفتن واکنش مردم برای بهره‌وری از امتیازات ایشان است. قدرت روحانی در طول تاریخ شاهان را به مردم‌داری راهبری

می‌کرده است؛ چنان‌که برای نمونه، «شیخ صفی‌الدین اردبیلی نفوذی عظیم کسب کرد با مریدان بسیار... شهرت و قبول او چنان شد که مغولان به‌سبب ارادت به او از آزار مردم بازماندند» (زرین‌کوب، ۱۳۴۴: ۹۱). مردم پشت به آنان گرم داشتند و آنان را نمایندگانی می‌انگاشتند که در رساندن صدایشان به صدر قدرت یاری‌رسان هستند: «گروهی بر شیخ آن روزگار/ ز دست ستمگر گرسند زار» (سعدی، ۱۳۷۵: ۷۲).

سعدی این همدلی میان مردم و صوفیان را در بوستان به‌گونه‌ای می‌نماید که حتی این دو دسته یکی پنداشته می‌شوند؛ چنان‌که در حکایت صوفی‌ای که حجاج یوسف را اکرام نکرد، کشتن صوفی مساوی با کشتن خلق است:

پسر گفتش ای نامور شهریار یکی دست از این مرد صوفی بدار
 که خلقی بدو روی دارند و پشت نه رای است خلقی به یک‌بار کشت
 (همان، ۶۳)

در حکایت مَلِکی که بیماری رشته او را چون دوک لاغر کرده بود، مردی درویش را به‌منظور دعا برای شفای مَلِک می‌خوانند. درویش از شاه می‌خواهد که ستم‌دیدگان را راحتی برساند تا دعا اثر دهد: «[شاه] برنجید و پس با دل خویش گفت چه رنجم؟ حق است اینچه درویش گفت:

بفرمود تا هرکه در بند بود به فرمائش آزاد کردند زود»
 (همان، ۶۴)

شاه شرط را اجابت می‌کند؛ سپس با دعای درویش سربرمی‌آورد و بر پای می‌جهد. در این حکایت، دو موضوع اهمیت دارد: یکی اینکه دربار برای حل مشکلاتش به درویش روی می‌آورد که خود بر این دلالت دارد که درویشان، اقتداری چون درمانگران دارند؛ از دیگرسوی، مردم از نصیحت و شرط‌گذاری آنان در حق شاه سود می‌برند و به‌مثابه سوژه‌ای نمایان می‌شوند که در کنش و اقتدار مشارکی چون شاه تأثیر می‌گذارند. به‌سخن دیگر، کنشگری را در شاه به مرتبه کنش‌پذیری فرو می‌اندازند، درست برخلاف متون رسمی، که شاه را قدرت برتر معرفی می‌کنند، چنان‌که پیش از این شواهد آن ذکر شد.

در گلستان نیز همین بن‌مایه به‌مثابه شرطی است که درویشان برای تفوق بر دشمن به شاه تفویض می‌کنند: «بر رعیت ضعیف رحمت کن تا از دشمن قوی زحمت نبینی» (سعدی، ۱۳۸۴: ۶۶). رعیت برای جلب رحم شاه با وصف ضعیف همراه شده، و دشمن برای

برانگیختن هراس شاه با صفت قوی یاد شده است. نفرین درویشان در حق شاه دعا برای مردم است: «خدایا جانش بستان... دعای خیر است تو را و جمله مسلمانان را» (همان، ۶۷).

نظام معکوس در آخرت

تأمین رستگاری فرد در آخرت، شکل اولیه از وعده‌ای است که قدرت روحانی به مردم می‌دهد.^۳ این مضمون زمانی که به اهرم مقاومت مردم در برابر حکومت سرکوبگر تبدیل می‌شود، نقش عنصری مؤثر را در شبکه قدرت می‌یابد؛ بدین معنی که ارزش رابطه‌ای آن در متون برجسته می‌شود و میان شاه و اعضای جامعه پیوندی نو صورت می‌دهد و اهمیتی ایدئولوژیک می‌یابد. این پیوند میان خلق و قیامت و شاه به یکی از مضمون‌های ایدئولوژیک صوفیان در متن بوستان مبدل می‌شود که نظامی معکوس را می‌سازد که از نظام‌های مقاومتی ویژه در آثار سعدی است.

بسامد دوگانه‌سازی و سپس دادن و ستدن امتیاز به صورتی معکوس و ساختارشکن، با تکیه بر گفتمان آخرت، یکی از شگردهای مقاومت فرودست در برابر فرادست است؛ دوگانه دنیا/ آخرت و گدای ضعیف/ خسرو قوی کتف در مقابل هم قرار می‌گیرند. سپس، رابطه‌ای وارونه میان این دوگانه ایجاد می‌شود؛ گدای دنیا خسرو آخرت است و خسرو دنیا گدای آخرت است:

که فردا به داور برد خسروی گدایی که پیشت نیرزد جوی
(سعدی، ۱۳۷۵: ۶۱)

این جابه‌جایی برای گدای خوف‌زده خوشایند و مسبب رجا و برای خسرو برخوردار از رجا مایه ناخشنودی و خوف است. همچنین، کاربرد صنعت مجاز (فردا) برای قیامت شگردی به‌منظور نزدیک جلوه‌دادن روز جزاست؛ روزی که خسرو متنبه خواهد شد. «که دنیا همین ساعتی بیش نیست» (همان، ۷۰). با بهره‌گیری از استعاره مفهومی «پایین بد است»، شاه بالانشین در آخرت «افکنده» فرض می‌شود:

که چون بگذرد بر تو این سلطنت بگیرد به قهر آن گدا دامت
مکن پنجه از ناتوانان بدار که گر بگنندت شوی شرمسار
(همان، ۶۱)

گردن شاهان در دنیا فراز و بالاست، اما در آخرت نگون است:

بنازند فردا تواضع‌کنان
نگون از خجالت سر گردنان
(همان، ۱۳۴)

حال آنکه، درویش در این دنیا «افکنده دارد تن خویش را» (همان، ۶۱)، اما «او را در آخرت پادشاهی بی‌نهایت است» (غزالی، ۱۳۸۰: ۵۲۶) و افکنده‌گی از آن شاهان است. این مفاهیم در حکایات نیز تجسم می‌یابد. یکی از پادشاهان شام به نام صالح، صبحدمی در اطراف بازار و کوی با هیئتی ناشناس گذر می‌کند و از دو درویش این سخنان را می‌شنود:

گر این پادشاهان گردن‌فراز
که در لهو و عیش‌اند و با کام و ناز
درآیند با عاجزان در بهشت
من از گور سر برنگیرم ز خشت
بهشت برین ملک و مأوای ماست
که بند غم امروز بر پای ماست
همه عمر از اینان چه دیدی خوشی
که در آخرت نیز زحمت کشی؟
اگر صالح آنجا به دیوار باغ
برآید، به کفشش بدرم دماغ
(سعدی، ۱۳۷۵: ۱۲۷)

درویشان در این حکایت با بهره‌برداری از «ما»ی انحصاری، دستۀ خویش و عاجزان را در مقامی جای می‌دهند که شاه از دایرۀ آنان بیرون باشد. جملات کوتاه بیت زیر از اضطراب و شتاب شاه در برابر تهدید نشان دارد:

دوان هردو را کس فرستاد و خواند
به هیبت نشست و به حرمت نشاند
(همان، ۱۲۸)

وعید مرد شاه را متقاعد می‌کند که فرودستان را به نوا برساند و بنابراین تابع و تسلیم خواست آنان شود:

بر ایشان ببارید باران جود
فروستشان گرد ذل از وجود
(همان)

درویش شاه را به مقام خواهندگی و سؤال می‌افکند. بار دیگر این باژگونگی را در سائلی شاه در برابر درویش شاهدیم. این وارونگی مقام‌ها از دید قدرت‌طلبی طبقات وحدتی را بر اندام آثار سعدی می‌نشانند:

تو هم با من از سر بنه خوی زشت
که ناسازگاری کنی در بهشت
من امروز کردم در صلح باز
تو فردا مکن در به رویم فراز
(همان)

نام‌دهی «بهشت» در جایگاه ملک و مأوای درویشان، که دری و درگاهی دارد، این اندیشه را استحکام می‌بخشد که آن مکان متعلق به اصحاب عیش و راحت نیست. شاه از ترس

بسته‌بودن درها امروز به درویشان خدمت می‌کند تا فردا از آن مُلک محروم نباشد. برای متصوفه نیز، که نزد مردم قدرت معنوی و مشروعیت دارند، از اصطلاحاتی مانند ملک و درگاه و امثال این (همان، ۶۱) بهره می‌برند.

در حکایتی دیگر، بنده‌ای از فرمان سربرمی‌تابد و پس از صدور فرمان خون‌ریختن از سوی ملک می‌گوید:

شنیدم که گفت از دل تنگ خویش	خدایا بحل کردمش خون خویش
مبادا که فردا به خون منش	بگیرند و خرم شود دشمنش
ملک را چو گفت وی آمد به گوش	دگر دیگ خشمش نیارد جوش

(سعدی، ۱۳۷۵: ۱۲۸ و ۱۲۹)

در حقیقت، آن بنده در پی کاربرد ایدئولوژی دادوستد دنیا و آخرت، جان خویش را نجات می‌دهد و سرور را متقاعد می‌کند که:

به دنیا توانی که عقبی خری بخر، جان من، و نه حسرت بری
(همان، ۸۳)

«پادشاهی به چشم حقارت در طایفه درویشان نظر کرد. یکی از آن میان به‌فراست دریافت و گفت: ای ملک، ما در این دنیا به جیش از تو کم‌تریم و به عیش خوش‌تر و به مرگ برابر و در قیامت بهتر، ان‌شاء‌الله» (سعدی، ۱۳۸۴: ۱۰۷). در این حکایت، جیش را می‌توان با سازوبرگ سرکوبگر یکی پنداشت، اما از دید درویشان، عاقبت، اصحاب ایدئولوژی پیروز و کامروا هستند. سهروردی نیز، که سعدی از او یاد کرده، در *عوارف‌المعارف* درباب شیخان گفته است: «عواید و فواید چنین شیخی کامل، عموم خلایق را باشد و خدمت‌کردن او وسیلت نجات عقبی... است» (سهروردی، ۱۳۶۴: ۳۸).

غزالی در *نصیحة‌الملوک*، که با جمله «بدان ای ملک! آغاز می‌شود، به شاهان هشدار می‌دهد که: «آنچه به مظالم خلق تعلق دارد در قیامت به‌هیچ‌حال فرونگذارند و خطر آن عظیم است و از این خطرها نرهد هیچ سلطان، الا آنکه عدل کند با رعیت» (غزالی، ۱۳۱۷: ۸). از آنجاکه ماهیت گفتمان یک‌جانبه نیست، گروه درباریان نیز از این دست اندیشه‌ها بهره می‌برند، اما سوئے ایدئولوژیکی آنان در متون متفاوت است. این نکته زمانی آشکار می‌شود که خواجه نصیر طوسی کتابی می‌نگارد با عنوان *آغاز و انجام* (۱۳۱۸) که به موضوع آخرت اختصاص دارد. تفاوتی که میان این کتاب و حکایات سعدی به چشم می‌خورد این است که

در آثار سعدی مخاطبان این مضمون معمولاً شاهان هستند، اما در کتاب طوسی، سخن درباب روز جزا خطاب به مردم رانده می‌شود. عنوان فصل اول چنین است: «در صفت راه آخرت و ذکر سالکانش و اسباب مردم از آن و آفات اعراض» (طوسی، ۱۳۱۸: ۳). متن این‌گونه آغاز می‌شود: «بدان که راه آخرت ظاهر است و راهبران معتمد و نشان‌های راه مکشوف و سلوکش آسان، ولیکن مردم از آن معرض‌اند که: وَ كَأَيِّنْ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَ هُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ» (همان، ۳). عناوین فصل‌های دیگر چنین است: «در اشارت به هردو جهان و ذکر مراتب مردم در این جهان و در آن جهان» (همان، ۸)؛ «در احوال اصناف خلق در آن جهان و ذکر بهشت و دوزخ» (همان، ۱۶).

مقاومت با کاربست نفرین

اگر به این توافق برسیم که کنش‌های مشارکان در متون، به حلقه قدرت‌های جاری در جامعه بازبسته است، در حکایت‌ها، یا انقیاد و همسویی با گفتمان‌های غالب رخ می‌دهد یا مقاومت در برابر آنها. در هردو شکل، با گسترش و کاربست ایدئولوژی‌های موجود، حدود قدرت دستخوش تغییر می‌شود و فعالیت گروه یا گروه‌هایی تحت تأثیر قرار می‌گیرد. در متون ادبی، دعای خیر، آفرین در برابر دعای بد، یا نه‌آفرین پشتوانه‌ای مذهبی است که صرفاً به گروه عاری از قدرت سرکوبگر اختصاص دارد و به ایشان این امکان را می‌دهد تا نفرین را در جایگاه اسلحه‌ای به‌کار گیرند و قدرت سرکوبگر را انذار کنند: «رعیت پادشاه جابر را دوست ندارند و همیشه بر وی دعای بد کنند» (غزالی، ۱۳۱۷: ۴۸). در آثار سعدی نیز دعا یا همت به بازو مانند می‌شود که مجاز لازم و ملزوم از زور و قدرت است. این مجازها به‌گونه‌ای پنهانی به ایدئولوژی آغشته‌اند:

به همت برآر از ستیهنده شور که بازوی همت به از دست زور
(سعدی، ۱۳۷۵: ۵۷)

در بیت زیر، با کاربرد تشبیه تفضیل، دم سوزناک به تیغ و تبر مانند شده و با برتری آن بر این و کاربرد صفت شمارشی هفتاد، کلام به مبالغه کشیده شده است:

دمی سوزناک از دلی باخبر قوی‌تر که هفتاد تیغ و تبر
(همان، ۱۲۱)

احادیثی در اسلام موجود است که به مظلوم اشاره دارد: «وَاتَّقِ دَعْوَةَ الْمَظْلُومِ (از نفرین مظلوم بپرهیز)» (سیوطی، ۱۴۲۹: ۱/۶). بدیهی است که این جمله خطاب به ظالمی است که با توجه به قرینه معنوی از جمله حذف شده تا تنها واژه مظلوم و نفرین او به نمایش گذاشته شود و مقام کنشگر را به او ببخشد. قدرت مظلوم در نفرین اوست:

اگر زبردستی درآید ز پای حذر کن ز نالیدنش بر خدای
(همان، ۵۲)

در بخشی از بوستان، تلمیح به داستان طوفان نوح که از خانه پیرزنی شروع می‌شود، مایه تهدید فرادستان می‌شود. گروه‌های زبردست، که در متون رسمی صرفاً حکم ابژه دارند، در متون ادبی به جایگاه سوژه ارتقا می‌یابند و وضع روانی و کیفیت زندگی ایشان به روایت‌ها راه می‌یابد:

خرابی کند مرد شمشیرزن	نه چندان که دود دل طفل و زن
چراغی که بیوه‌زنی برفروخت	بسی دیده باشی که شهری بسوخت
(همان، ۴۳)	
پیشانی خاطر دادخواه	براندازد از مملکت پادشاه
(همان، ۵۴)	
شبی دود خلق آتشی برفروخت	شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
(همان، ۵۸)	

«دود خلق»، که استعاره از نفرین مردم است، خود در اینجا نقش مشارکی کنشگر را ایفا می‌کند. در نمونه‌های دیگر نیز دود دل طفل و زن، چراغ پیرزن، پیشانی خاطر دادخواه، همگی، در جایگاه فاعل و عامل جمله هستند که بر مفعول یعنی قدرت و پادشاهی تأثیر می‌گذارند و طبق دستور نقش‌گرای هالیدی، از میان فرآیندهای اصلی در نظام‌گذاری زبان، یعنی فرآیند مادی، ذهنی، و رابطه‌ای، نقش فرآیند مادی را برعهده دارند، فرآیندی که عمل می‌کند و اثر می‌گذارد (هلیدی و متیسن، ۲۰۰۴: ۱۷۰).

داستان پدر و پسر نگون‌بخت نیز درخور یادآوری است که واکنش آنان در برابر گماشتگان شاه، که چشم‌آز به خرشان دوخته‌اند، آسیب‌زدن به حیوان و سپس نفرین شاه است، شاهی که چشم به خران دارد، خود نیز با آن حیوان یکسان پنداشته می‌شود که نمادی از گولی و کودنی است:

که چندان امانم ده از روزگار / کز این نحس ظالم برآید دمار
(سعدی، ۱۳۷۵: ۶۸)

در اقصای شام فرماندهی بود «جهان‌سوز و بی‌رحمت و خیره‌کش» که واکنش مردم به ستم او یا مهاجرت بود یا نفرین.

گروهی برفتند از آن ظلم و عار / ببردند نام بدش در دیار
گروهی بماندند مسکین و ریش / پس چرخه نفرین گرفتند پیش
(همان، ۵۶)

در گلستان نیز حکایتی هست که صاحب‌دلی به حاکمی ظالم هشدار می‌دهد که از ظلم دست بردارد «تا دعایی بر آسمان نرود» (۱۳۸۴: ۷۸)، اما در اثر ناشنیده‌گرفتن این تهدید، املاکش در آتش می‌سوزد و می‌گوید: «نمی‌دانم این آتش از کجا در انبار هیزم افتاد. گفت از دود دل درویشان». در مبحث استعاره مفهومی^۴ «بالا خوب است» و دعا نیز به آسمان (بالا) می‌رود. به تبع آن، کسانی که مستجاب‌الدعوه هستند، در مقامی بالاتر قرار می‌گیرند. دعا به دود نیز تشبیه می‌شود که خاصیت بالاروندگی دارد و نیز سوزاندگی: «برمی‌رود دود فریادخوان» (سعدی، ۱۳۷۵: ۵۸).

بازوی بخت به که بازوی سخت

یکی از ویژگی‌های گفتمان تکرارشوندگی آن در متون است که منتج از عمل اجتماعی است. مجموعه به‌هم‌تافته‌ای از آرای مربوط به مذهب، کلام، عرفان، عرف و حکومت... در متون توزیع می‌شوند و اصحاب هر گروه مفاهیم را به‌گونه‌ای به‌کار می‌بندند که جایگاهشان را در اجتماع تقویت کند. گفتمان بخت یکی از آن بسترهایی است که از مفهوم جبر اشعری نشئت گرفته و مطابق با رویکرد پژوهش، نحوه کار بست آن در میان مردم بررسی می‌شود. این مکتب، که از زمان القادربالاله جنبه دستوری پیدا کرد، به «الاعتقاد القادری» موسوم بود و در مدارس دینی از جمله نظامیه‌ها آثار متکلمان اشعری تدریس می‌شد (محقق، ۱۳۵۰: ۳۱). مخالفان آن فاسق و کافر نامیده می‌شدند و احادیثی مانند «القدریه مجوس هذه الامه» (شهرستانی، ۱/۱۴۱۵: ۵۷) بر سر زبان‌ها می‌چرخید.

نگاه مرسوم پژوهشگران به مسئله این بوده که صوفیان اشعری مسلک، در سایه امتیازهای اجتماعی، مردم را با اندیشه‌های جبرگرایانه تغذیه می‌کردند و ساکت نگاه می‌داشتند: «هرکس مبانی کلام اشعری در اندیشه‌اش رسوخ می‌یافت، دیگر وضع را به

مصدقاق "لیس فی الامکان احسن من ما کان" بهترین وضع می‌دانست و تن به قضا می‌داد و هرگونه بدبختی و مذلت را به‌عنوان قضای محتوم تحمل می‌کرد» (محقق، ۱۳۳۹: ۲۲۱). انسان در برابر قدرت مطلق خدا بنده‌ای بیش نبود؛ بنابراین، شخصیت خود را از دست می‌داد و ناپدید می‌شد. او هیچ نبود، غیر از آلتی برای قضا و قدر ازلی (شیمیل، ۱۹۷۵: ۱۸۷)؛ بدین ترتیب، صوفیان از مسئله جبر و بخت برای غنابخشیدن به ساختار اندیشگانی‌شان استفاده کردند و سپس مردم از آن بهره‌برداری کردند تا راهی نو برای مقاومت فرودست در برابر قدرت فرادست بازتولید و عرضه شود.

در متون تاریخی نیز گفتمان بخت در توجیه وقایع و بزنگاه‌ها و کنش‌های مشارکان تاریخی نقش دارد؛ برای نمونه، در جامع‌التواریخ عامل بخت در تصمیم اشتباه خوارزمشاه برای کشتن تاجران دخیل دانسته شده است:

چو تیره شود مرد را روزگار همه آن کند کش نیاید به کار
(همدانی، ۱۳۷۳: ۴۷۱)

صاحب تجارب‌السلف، که در قرن هشتم می‌زیست، بخش فتح عراق و انتقال سلطنت از ملوک فرس به عرب را با این جمله آغاز کرده است: «چون تقدیر ازلی مقتضی آن بود که مملکت هزارساله ملوک فرس به عرب افتد، حالاتی که آن را منذرات گویند واقع می‌شد» (صاحبی نخجوانی، ۱۳۱۳: ۲۵). در این نظام اندیشگانی، شاهان بخت‌آورانی انگاشته می‌شوند که تدبیر آنان برای کسب یا فقدان قدرت بی‌اثر است: «او پادشاه و بنده و نیک و بد آفرید» (سعدی، ۱۳۸۵: ۹۵۳). این دست گزاره‌ها تا جایی پیش می‌رود که بخت را یار ابلهان می‌دانند که تعریضی است بر بخت‌یاران^۵ و شاهان بی‌تمییز:

بخت و دولت به کاردانی نیست جز به تأیید آسمانی نیست
کیمیگر به غصه مرده و رنج ابله اندر خرابه یافته گنج
(سعدی، ۱۳۷۵: ۸۴)

فاعل این گزاره‌ها یا مجهول است یا مفهومی انتزاعی مانند روزگار و بخت و آسمان و زمانه که در جایگاه مشارکی کنشگر ظاهر می‌شود و دست زورمند را می‌بندد و دست زیردست را گشاده می‌گذارد: «باش تا دستش ببندد روزگار» (سعدی، ۱۳۸۴: ۷۵).

لب خشک مظلوم را گو بخت که دندان ظالم بخواهند کند
(سعدی، ۱۳۷۵: ۵۷)

فشاندش قضا بر سر از فاقه خاک مشعبد صفت، کیسه و دست پاک

(همان، ۸۶)

اوضاعی که سعدی در آن قرار گرفته، یعنی تغییرات پی‌درپی و ازدست‌رفتن قدرت پرشوکت بغداد، درست در سال نوشتن *گلستان* تقویت‌کننده مضمون تزلزل و افتادگی پس از سروری است؛ به نحوی که یکی از بن‌مایه‌های اصلی متن او را شکل می‌دهد؛ بنابراین، دل‌نیستن قدرتمند به قدرت و ناامیدنبودن بی‌قدرت مفاهیمی است که برای مقاومت به کار می‌آید. بخت، که علت ناکامی فرودست شناخته می‌شود، می‌تواند تهدیدی برای حاکمان نیز باشد. بسامد قیدهایی چون ناگاه، که افتد که، روزی، مبادا، ناگاه، و درافتی جالب توجه است:

مینداز در پای کار کسی که افتد که در پایش افتی بسی

(سعدی، ۱۳۷۵: ۵۷)

نمی‌ترسی ای گرگ ناقص خرد که روزی پلنگی‌ت بر هم درد؟

(همان، ۶۳)

دل زبردستان نباید شکست مبادا که روزی شوی زبردست

که افتد که با جاه و تمکین شود چو بیدق که ناگاه فرزین شود

(همان، ۸۶)

یکی را که در بند بینی مخند مبادا که ناگاه درافتی به بند

(همان، ۱۷۶)

در کنش بلاغی نیز بخت معمولاً با لوازم شاهی همراه است؛ برای نمونه، جناس آن با تخت یا ترکیب تشبیهی «تاج بخت»، که با شگردهای هنری دیگر از جمله واج‌آرایی (خ)، تضاد (خاک و تخت)، تلمیح (جم)، پرسش بلاغی و... بر نقش افناعتی کلام افزوده می‌شود:

یکی را به سر بر نهد تاج بخت، یکی را به خاک اندر آرد ز تخت

(همان، ۳۴)

اگر ملک بر جم بماندی و بخت تو را کی میسر شدی تاج و تخت؟

(همان، ۶۶)

نویسنده فرج بعد از شدت به شاهان گوشزد می‌کند که از بخت ترسان باشند. او با استفاده از جناس و بازی‌های لفظی کلام را تأثیرگذارتر عرضه می‌کند: «بی‌عون او فرعون را فر و عون نماند و بی‌نصرت او بخت‌نصر را بخت و نصر نبود» (دهستانی، ۱۳۵۴: ۶۰). ذیل مندرج در پایان *تاریخ جهانگشا* مطلبی منسوب به خواجه نصیر طوسی درباره کیفیت واقعه بغداد موجود است. در این ذیل، گفت‌وگویی میان هلاکو و مستعصم عرضه شده که هلاکو،

به تعریض، تصمیمش را برای قتل خلیفه حاصل تقدیر می‌داند: «هلاکو: چرا... به کنار جیحون نیامدی تا من از آن نتوانستمی گذشت؟ خلیفه در جواب گفت تقدیر خدای چنین بود، پادشاه گفت آنچه بر تو خواهد رفت هم تقدیر خدای است» (جوینی، ۱۳۹۱: ۸۱۳). همچنین، غزالی در *نصیحة الملوك* هشدار می‌دهد که «این پادشاهی خدای تعالی دهد و این کس را دهد که خود خواهد... سلطان جائز، شوم بود و بقا نبودش... الملك یبقی مع الکفر و لایبقی مع الظلم» (غزالی، ۱۳۱۷: ۴۰). مفاهیم ایدئولوژیک جبر و اختیار در این گزاره‌ها دلالتمندند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، با اساس قراردادن بوستان سعدی، در کنار آثار دیگر، ملاحظه شد که قدرت حضوری فراگیر در تعامل میان مشارکان جامعه دارد و سوژه کنشگر در چارچوب محدودیت‌های روابط جاری، به نحوی متناقض‌نما، هم نتیجه ساختارهای سلطه است و هم علیه آنها شورش می‌کند. با این توضیح که پایه سلطه بر این فرض استوار است که طبقه حاکم باید به گرایش‌های گروه زیر سلطه توجه کند تا بتواند در سایه موازنه خودخواسته افراد جامعه به حاکمیت بپردازد. در مقابل، گروه تحت فرمان نیز در شبکه موجود اقتدار را بازپخش و از نو اعمال می‌کند و نیز بر طبق سازوکارهای متنوع انجام عمل بر روی اعمال دیگر را ممکن می‌سازد.

جستار بر آن بود تا نشان دهد که چگونه عرفا با پایکاری از مردم و تحقیر دستگاه پادشاهی، امکانی را در اختیار مردم می‌نهادند تا آنان بتوانند با یک‌پارچگی در برابر قدرت‌ها مقاومت کنند و طبقات زیردست چگونه با آموزه‌های حاصل از تبلیغ دین و عرفان، برای مقابله با قدرت سرکوبگر و تعدیل آن تلاش می‌کردند. در واقع، از زاویه دیدی جدید بر موفقیت و مشروعیت اصحاب تصوف نزد مردم صحنه گذاشته شد. طبقه فرودست، با کاربست باورهای ایدئولوژیک، به شکستن ساختارهایی دست یازید که در نظر نخست، ثابت و نفوذناپذیر بودند. در نظام باور آنان، شاهان گدایان‌اند و اهالی طریقت و عرفان به پادشاهی اشتغال دارند. از فرض‌هایی که با خوانش آثار سعدی در باب رابطه سلطه‌گر و تحت‌سلطه مطرح می‌شود، می‌توان روایتی از ارزش‌های تعاملی به‌دست داد که در اجتماع میان بالادست و پایین‌دست وجود دارد. در این میانه، با کمک ابزار ایدئولوژیک، این دوگانگی ساختارشکنی می‌شود. فقرا خوف دنیا را تحمل می‌کنند و رجای آخرت را در آستین دارند؛

برخلاف شاهان که خوف ابدی را به جان می‌خرند و به عیشی دل خوش‌اند که دیری نمی‌پاید. رعایا شاهان را به تبعیت از خویش فرامی‌خوانند و شاهان به خواست ایشان تن درمی‌دهند و سرانجام به اصحاب معنویت و درویشان مجاز و استعاره‌هایی مبنی بر قدرت و دستگاه پادشاهی نسبت داده می‌شود که نشان‌دهنده انتقال قدرت از شاه به ایشان است. بدین ترتیب، در تعاملات میان فردی و میان طبقه‌ای قطعیتی متصور نیست. تنها روایت‌هایی که از تاریخ بازمانده است ما را بر آن می‌دارد تا تأیید کنیم که پرسشی را که تاریخ با آن روبه‌رو است، نمی‌توان به سادگی پاسخ داد، بلکه بایسته است از پیش‌فرض‌های حاصل از خوانش متون برای حل معضله‌های پیچیده و ناگزیر استفاده شود. نمی‌توان اثبات کرد که متون صرفاً برساخته ذهن عالمان و متفکران بوده‌اند یا خیر، بلکه با تولید فرهنگی می‌توان درباره این موضوع توافق کرد که نویسندگان، از جمله سعدی، در جایگاه سوژه‌ای در زمانه و زمینه خویش، از رویدادها و گفتمان‌های جامعه پیرامون متأثرند و به‌همراه توده مردم، در عین پذیرش و اجرای قوانین، هم‌زمان بر اعمال فرادستان و قانون‌گذاران نیز نظارت می‌کنند.

در پایان، در جایگاه پیشنهاد پژوهش، می‌توان شیوه‌های مبارزه سوژه را که سلطه‌گر خواهان انقیاد اوست در دوره‌های مختلف و به‌صورت تطبیقی بررسی کرد و شناختی را از قدرت در گردش و روند تغییر آن به نمایش گذاشت؛ چراکه یکی از راه‌های شناخت قدرت‌ها، شناخت مقاومت‌هاست.

پی‌نوشت

۱. البته، در صفحه ۲۰۹ از کتاب می‌خوانیم که ابن جوزی غزالی را فقیه‌تر می‌داند.
۲. این موضوع را می‌توان یکی از مصادیق گسستی نیز دانست که در طرح ایدئولوژیک صوفیه یا حقیقتی که آنها وعده داده‌اند به چشم می‌خورد. راه‌های نشانه‌شناسی متن و پیداسازی متن نهفته را در روش پیر ماشری می‌توان جست. «ماشری آنچه را مغالطه تفسیری می‌نامند مردود می‌شمارد. به‌سخن دیگر، این دیدگاه که هر متنی یک معنای واحد دارد و هدف نقد معلوم‌ساختن آن معنای یگانه است، از نظر او پذیرفتنی نیست. متن ادبی نوعی چیستان نیست که معنایی را در خود پنهان کرده باشد، بلکه برساخته‌ای است با معانی متکثر» (استوری، ۱۳۹۷: ۸۱). اگر متن سعدی را دارای دو روان خودآگاه و ناخودآگاهی بدانیم، در ناخودآگاهی آن، درویش بر صدر نشسته و استعاره‌های مربوط به قدرت از آن کاربران ایدئولوژی درویشی است: «در این حضرت آنان گرفتند صدر/ که خود را فروتر نهادند قدر» (سعدی، ۱۳۷۵: ۱۲۹)
۳. از احادیث مشهور در اسلام می‌توان نمونه آورد: «رسول گفت مرگ تحفه و هدیه مؤمن است» (غزالی، ۱۳۸۰: ۸۷).

۴. مبحث استعاره مفهومی در استعاره‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم از لیکاف و جانسون (۱۳۹۴) مطرح شده است.
 ۵. به صورت تلویحی و با توجه به فضای گفتمانی روز، می‌توان این دست ابیات را به مغولان بخت‌ور نسبت داد در مقابل بخت‌برگشتگی خوارزمشاهیان (ر.ک: شمیسا، ۱۳۸۹: ۱۱-۱۹).

منابع

- آلتوسر، لویی (۱۳۸۶) *ایدئولوژی و سازوبرگ‌های ایدئولوژیک دولت*. ترجمه روزه صدرآرا. تهران: چشمه.
- ابن جوزی، ابوالفرج (۱۳۷۶) *تلبیس ابلیس*. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- احمدی، سیروس و محمدحسین نیکداراصل (۱۳۹۱) «تحلیلی بر قشربندی اجتماعی در گلستان». *مجله تاریخ ادبیات*. شماره ۷۱/۳: ۱۸-۵.
- استوری، جان (۱۳۹۷) *مطالعات فرهنگی درباره فرهنگ عامه*. ترجمه حسین پاینده. تهران: آگه.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۹) *نظریه‌های فرهنگ در قرن بیستم*. تهران: آینده‌پویان.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۱) *دین و دولت در ایران عهد مغول*. جلد دوم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- پارسانیا، حمید و ظاهر یوسفی (۱۳۹۵) «بررسی انتقادی مقاومت در اندیشه میشل فوکو». *معرفت فرهنگی اجتماعی*. سال هفتم. شماره ۳ (۲۷): ۴۷-۷۲.
- جنید شیرازی، معین‌الدین (۱۳۲۸) *تذکره هزارمزار*. به تصحیح نورانی وصال. شیراز: کتابخانه احمدی.
- جوینی، عطاملک بن محمد (۱۳۸۷) *تاریخ جهانگشای جوینی*. تصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی. تهران: هرمس.
- جوینی، عطاملک بن محمد (۱۳۹۱) *تاریخ جهانگشای جوینی*. تصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی. تهران: نگاه.
- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۶۲) *غزلیات*. تصحیح پرویز ناتل خانلری. تهران: خوارزمی.
- دریفوس، هیوبرت و پل رابینو (۱۳۷۹) *میشل فوکو، فراسوی ساختگرایی و هرمنوتیک*. ترجمه حسین بشیریه. تهران: نی.
- دلوز، ژیل (۱۳۹۲) *فوکو*. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نی.
- دهستانی، حسین بن اسعد (۱۳۵۴) *ترجمه فرج بعد از شدت*. تصحیح اسماعیل حاکمی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- رائی تهرانی، حبیب (۱۳۸۸) «نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی». *علوم اجتماعی*. شماره ۱۶: ۹۹-۱۰۸.
- زاکانی، عبید (۱۳۴۲) *کلیات عبید زاکانی*. به کوشش پرویز اتابکی. تهران: زوار.
- زرکوب شیرازی، ابوالعباس (۱۳۵۰) *شیرازنامه*. تصحیح بهمن کریمی. تهران: کتابخانه‌های احمدی و معرفت شیرازی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۴۴) *ارزش میراث صوفیه*. تهران: آریا.

- سایمونز، جان (۱۳۹۰) *فوکو و امر سیاسی*. ترجمه کاوه حسین‌زاده راد. تهران: رخداد نو.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۷۵) *بوستان*. تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: خوارزمی.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۸۴) *گلستان*. تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: خوارزمی.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۸۵) *کلیات*. تصحیح محمدعلی فروغی. تهران: هرمس.
- سهروردی، شیخ شهاب‌الدین (۱۳۶۴) *عوارف‌المعارف*. به‌اهتمام قاسم انصاری. تهران: علمی و فرهنگی.
- سیوطی، عبدالرحمن‌بن‌ابی‌بکر (۱۴۲۹) *الجامع‌الصغیر فی احادیث البشیر النذیر*. بیروت: دارالفکر.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۹) «یک روایت از دو شکست: بحثی در روایت فردوسی و سعدی از شکست ایران از تازیان و مغولان». *سعدی‌شناسی*. شماره ۱۳: ۱۱-۱۹.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲) *زبان شعر در نثر صوفیه*. تهران: سخن.
- شهرستانی، محمدبن‌عبدالکریم (۱۴۱۵) *ملل و نحل*. بیروت: دارالمعرفه.
- صاحبی‌نخجوانی، هندوشاه (۱۳۱۳) *تجارب‌السلف*. تصحیح عباس اقبال. تهران: مطبوعه فردین.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۱۸) *آغاز و انجام*. شیراز: کتابفروشی جهان‌نما.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۵۶) *اخلاق‌ناصری*. تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری. تهران: خوارزمی.
- عراقی‌همدانی، فخرالدین ابراهیم (۱۳۳۸) *دیوان عراقی*. به‌کوشش سعید نفیسی. طهران: کتابخانه سنایی.
- غزالی طوسی، ابوحامد محمد (۱۳۱۷) *نصیحة‌الملوک*. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: چاپخانه مجلس طهران.
- غزالی طوسی، ابوحامد محمد (۱۳۳۸) *اعترافات غزالی (المنقذ من الضلال)*. ترجمه زین‌الدین کیایی‌نژاد. تهران: بی‌نا.
- غزالی طوسی، ابوحامد محمد (۱۳۸۰) *کیمیای سعادت*. به‌کوشش حسین خدیوچم. تهران: علمی و فرهنگی.
- غنی، قاسم (۱۳۸۸) *تاریخ تصوف در اسلام و تطورات و تحولات مختلفه آن از صدر اسلام تا عصر حافظ*. تهران: زوار.
- فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹) *تحلیل انتقادی گفتمان*. گروه مترجمان. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- فوکو، میشل (۱۳۸۶) *اراده به دانستن*. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹) *تئاتر فلسفه*. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۰) *باید از جامعه دفاع کرد*. ترجمه رضا نجف‌زاده. تهران: رخداد نو.
- فیشر، ویلیام بین (۱۳۸۶) *تاریخ ایران کمبریج*. ترجمه تیمور قادری. تهران: امیرکبیر.
- فیوری، جوزپه (۱۳۶۰) *آنتونیو گرامشی، زندگی مردی انقلابی*. ترجمه مهشید امیرشاهی. تهران: خوارزمی.
- کسروی، احمد (۱۳۲۲) *صوفیگری*. بی‌جا: پیمان.
- گرامشی، آنتونیو (۱۳۶۰) *ستمگران و ستمبران*. ترجمه وارثان میکائیلیان. تهران: فرهنگ نوین.

- گرامشی، آنتونیو (۱۳۷۷) *دولت و جامعه مدنی*. ترجمه عباس میلانی. تهران: جاجرمی.
- لوئی، الحبيب (۱۳۹۷) «بازنگری در مفهوم سابالترن (فرودستان) از گرامشی تا اسپواک: تحولات تاریخی و کاربردهای جدید». *تاریخ نو*. ترجمه رضا الوندی. سال هشتم. شماره ۲۵: ۱۴-۳.
- محقق، مهدی (۱۳۳۹) «قلمرو سعدی». *راهنمای کتاب*. سال دوم. شماره ۱۱: ۲۱۲-۲۲۵.
- محقق، مهدی (۱۳۵۰) «سعدی و قضا و قدر». *کنگره جهانی سعدی و حافظ*. شیراز: ۱۹-۴۲.
- محمدبن منور (۱۳۸۱) *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید*. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.
- ملک‌مرزبان، مهسا و مرجان فردوسی (۱۳۹۱) «گفتمان حکومتی سعدی». *پژوهشنامه علوم سیاسی*. سال هفتم. شماره ۳: ۷-۴۰.
- ملک‌مرزبان، مهسا و مرجان فردوسی (۱۳۹۳) «تحلیل انتقادی گفتمان صوفیانه در گلستان سعدی». *کهن‌نامه ادب پارسی*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. سال پنجم. شماره ۳: ۸۷-۱۲۰.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۴) *تاریخ گزیده*. به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- میلانی، عباس (۱۳۸۷) *تجدد و تجدیدستیزی در ایران*. تهران: اختران.
- نیچه، فریدریش (۱۳۷۷) *اراده قدرت*. ترجمه مجید شریف. تهران: جامی.
- ون‌دایک، تئون ای (۱۳۷۷) «اقتدار، گفتمان و دسترسی». برگردان مجید خسروی‌نیک. *گفتمان*. شماره ۲: ۷۳-۱۰۲.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳) *جامع‌التواریخ*. تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی. تهران: البرز.
- یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۸۳) *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*. تهران: هرمس.
- Boyle. J. A. (Ed) (1968) *the Cambridge History of Iran (V5)*. United States of America: The Cambridge University Press.
- Fairclough. Norman (1992) *Discourse and Social Change*, London: Polity Press in Association with Blackwell Publishing Ltd.
- Fairclough, Norman (2001) *Language and Power*. England: Pearson education limited.
- Gramsci A (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, edited and translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London: Lawrence and Wishart.
- Halliday, Michael Alexandre Kikwood and Christian Matthiessen (2004) *an Introduction to Functional Grammar*, 3rd Ed, and London: Arnold.

Leitch, Vincent B (Ed) (2010) *the Norton Anthology of Theory and Criticism*. United States of America. W. W. Notron & Company.

Schimmel, Anne Marie (1975) *Mistical Dimension of Islam*. United States of America: The University of North Carolina Press.